

4,000 պէտք է ըլլայ: Յ. Ք.) Ի՞նչո՞ւ յիշեցէք զինքն եւ զիւր տղայքն ի բարին եւ յա(ւր)հնեցէք յամ(ենայն)ժամ եւ ողորմիս տուք ծնաւդաց նորին: — Այլ եւ յիշեցես զխոճա Մուլքին. եւ ա(ւր)հնեցէք զինքն եւ զիւր տղայքն. զՀապիւս եւ զՅակոբն եւ զՍարգիսն. զի կրկին Աբրահամ երեւեցաւ. զի ճԾ (150) աւր՝ աւուրն երկու ժամ հազար բարեաւք զմեզ կեր(ա)կրեաց. բազում մարդով. եւ մի անգամ ի տանն մեծարեաց եւ բազում ծախս արար, եւ արծաթ իսկի՛ն մի եւ մէկ շուրջառ նուէրք ետուր. եւ մի անգամ արտաքս քաղաքին մեծարեաց բազում պատրաստութեամբ. զի այնպիսի սիրելութի(ւն) եւ ա(ստուա)ծսիրութի(ւն) այլ ոչ ոք արար կամ առնէ թէ առ մեզ, եւ թէ առ այլ ոք. Ձոր տէր ա(ստուա)ծ տացէ նմ(ա) զանանց բարութի(ւն) եւ զերկնից արքաութի(ւն) եւ բաշխէ զիւր տղակներն մինչեւ ի խորին ծերութիւն ամէն»:

Դարձեալ Մաղաքիայի գրչէն (նկարի հոս կուտամ) «ԹՎ(ւ)կ(ա)ն ԶՀԹ (1530) եւ Մ(ա)ղ(ա)ք(ի)ա վ(ա)րդ(ապե)տ Դերջանեցի զնացի ի Յըստնապաւ եւ զսբ. աւետ(ա)րանս յիշատակ ետուն ի Դերջան ի դուռն սբ. Դաւթա եւ սբ. Լուսաւորչին. եւ է յիշատակ տ(է)ր Յովանիսին, եւ տ(է)ր Աւաքին, եւ կողակցին Լալ խաթունին, եւ իւրեանց որդոյն Մուրատին. եւ դստերացն Մինաս խաթունին, Նզութ խաթունին, եւ այլ ամ(ենայն) կենդանեացն եւ մեռելոց եւ ով ոք որ հանդիպիք սբ. աւետարանիս կարգալով» եւն.: Մաղաքիայի յիշատակարանները արդէն գործածած ըլլալով իմ Եկեղեաց պատմութեան մէջ, հոս ալ հարկ չեմ տեսներ կրկնելու: Դիտել տամ որ յիշեալ Մաղաքիա Դերջանցին նոյն իսկ մեծանուն Մաղաքիա վարդապետն է, նշանաւոր իր շինարարութեամբ եւ գերեթարութեամբ:

(Շարունակելի)

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈՋՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

Բ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԸ¹

Երբ կ'ուզենք հետազոտել եւ լուսարանել պատմական որ եւ է խնդիր մը, որքան կարելի է խուսափելու համար վրիպումներէ, անհրաժեշտ պայմանն է կեդրոնանալ նախ տեղական որոշ սահմաններու մէջ եւ ժամանակին յատուկ պարագաներու նըկատմամբ պայծառ եւ ճշգրիտ ծանօթութիւն մը գոյացնել: Առաջիկայ էջերու մէջ հետեւաբար մեր նպատակը պիտի ըլլայ, նախ. 1. — զծել Հայաստանի որոշ սահմանները քրիստոնէութեան առաջին երեք դարերու միջոցին, երբ աւետարանական

քարոզութիւնը կը ծաւալէր հետզհետէ իւր փրկաւէտ լոյսը յոյրոս աշխարհաց եւ ժողովրդոց եւ յետոյ. 2. — քննել Հայաստանի քաղաքական ներքին հանդամանքները, տեսնելու համար թէ այն դարերու մէջ ո'ր չափով կրնային անոնք նպաստաւոր կամ աննպաստ հանդիսանալ քրիստոնէութեան տարածութիւն: Յետ այսպէս

(1) Առաջիկայի քարտուղիները Հայոց մէջ. — Ս. Ոսկեանց եւ Սուքիասեանց նահատակութիւնն եւ Եւստաթէոսեան եղջերուաբան. — Բազմալեւ 1931 էջ 51-60 եւ 97-109:

հաստատուն հիմերով վրայ կանգնելու, զիւրին պիտի ըլլայ վճռական եզրակացութեանց յանդիլ ի վկայութիւն կոչելով նաեւ հին եւ օտար մատենագրաց գրաւոր վկայութիւնները, որոնցմով կը վաւերանան տեղական եւ աղբյուրին վաղեմի մեր դարաւոր աւանդութիւնները:

Հայաստանի սահմանները.

Երկրի մը սահմանները կարելի է երեք զանազան տեսակէտներէ նկատել. նախ՝ աշխարհագրական, երկրորդ՝ քաղաքային կամ պետական, եւ երրորդ՝ ցեղագրական կամ ազգային: Գիտենք որ ամենագիտութեան է որ եւ է երկրի մը որոշ սահմանները գծել եւ յատկացնել յարատեւ երկար դարերու եւ ժամանակի շրջաններու համար ըստ ցեղադրական եւ քաղաքային կամ պետական տեսութեանց, որովհետեւ յարատեւ չփոփոխման մերձակայ ցեղերու եւ ազգերու հետ կ'ընդարձակեն կամ կ'ամփոփեն ժողովրդական տարրերու յօրինուածքը. ինչպէս նաեւ քաղաքական ներքին յուզումներ եւ արտաքին պատերազմներու եւ ասպատակութեանց ազդեցութիւնն ու թափը կ'անջատեն միաձոյլ պետութիւն, մը զանազան փոքր դաւառներու, եւ կամ ընդհակառակն այլ եւ այլ փոքրիկ ինքնօրէն նահանգները կը ձուլեն մեծատարր միութեան մը: Եւ այս՝ այնքան աւելի զգալի կ'ըլլայ, երբ վերաբերենք Հայաստանի, ուր ամենահին դարերէ ի վեր յարափոփոխ ընդհարումներ պետութեանց եւ յաջորդութիւնը ու ձուլումներ ժողովրդոց, գրեթէ անկարելի կը դարձնեն որոշ գիծերու եւ տարրերու մէջ սահմանափակել հայկական ազգն ու պետութիւնը: Մի միայն աշխարհագրական գաղափարն է որ ընդհանրապէս աւելի հաստատուն կը մնայ եւ գրեթէ անայլալ՝ պատասխարուած ըլլալով բնութեան անդիմադրելի եւ անփոփոխ տարրերու ազդեցութեան զօրութեամբ: Յիրաւի քիչ աշխարհներ կան որ բնութեան այսպիսի առանձնաշնորհութիւն մը վայելեն. Բրիտանիա մը իւր ծովերով շրջապատուած, Իբերական թերակղզին եւ

Իտալիա, ծովերով շրջապատուած եւ Ալպեան ու Պիրենեան լեռներով պարբարուած: Ասոնց կարգէն է բարեբաղդաբար նաեւ մեր Հայաստանը, բարձրաւանդակ կղզի մը ցամաքի վրայ, շրջապատուած լեռներու պարիսպներով եւ իւր բարձրաբերձ դժուարամատոյց դրութեամբ կը զիացած: Բարեբաղդաբար նաեւ զմեզ հետաքրքրող պատմական շրջանին համար պետական կամ քաղաքային եւ ցեղադրական պայմաններն ալ կը համապատասխանեն աշխարհագրական յօրինուածութեան:

Գիտենք որ Հայաստան խիստ քիչ ժամանակ, եւ այն ալ ընդհատ եւ ընդոստ շրջաններու մէջ միայն, վայելած է իսկական ինքնուրոյն անկախ պետութիւն մը. ընդհակառակն իւր քաղաքական ազատութիւնը գրեթէ միշտ եղած է օտար պետութեան մը նուազ կամ աւելի շեշտուած հովանաւորութեան ներքեւ, եւ ի մասնաւոր՝ իրեն ցեղակից իրանեան պետերու, որոնք Մար եւ Աքեմենեան, Պարթեւ կամ Արշակունի, Պարսիկ կամ Սասանեան աւուրներով յաջորդած են իրարու, ուստի եւ իր զանազան մասերը, մասնաւոր սահմանաձայր դաւառները՝ արեւմուտքի եւ հարաւի, շարունակ փոփոխմամբ մերթեղած են իւր գերիշխանութեան ներքեւ հպատակ եւ մերթ անջատուած հայրենի բունէն՝ ենթարկուած են օտարաց կամ ինքնավարութիւն մը կազմած են: Այս պատճառաւ ալ մերթ ընդ մերթ օտար պատմիչներ զանազան քաղաքներ, անձեր կամ դէպքեր, որոնք ուղղակի Հայաստանի կամ Հայոց կը պատկանին, յատկացուցած են Պարթեւաց, Մարաց, Պարսից, Յունաց, Ասորոց, Միջագետաց եւ մինչեւ իսկ Բաբելոնի(2):

(2) Այսպէս փոքրիկ օրինակ մ'առնելով Բաբելոն ըստ զանազան հեղինակաց զանազան ազդեցութեան իւր պատկանի. Ս. Հիպոլիտոս իր ժամանակակիցը կը վկայէ թէ նա հայ էր. Պորփիր կը ճանչնայ զայն իբրեւ Բաբելացի. Յուլիոս Ափրիկանոս կ'անուանէ զայն Պարթեւ. մինչդեռ ընդհանուր հին եւ նոր մատենագրաց քով, ըլլան եկեղեցական դասու պատկանողք թէ աշխարհական բանասէրք, կը համարին զայն իբրեւ սոսկ ասորի մատենագիր մը, ասորերէն գրած ըլլալուն համար. ոմանք նաեւ

չըմանին մէջ ալ, այսինքն բուն այն ժամանակին՝ որ մեր հետազոտութեանց համար կարեւոր է, Հայաստան տակաւին միեւնոյն երկիրն էր եւ միեւնոյն դաւառներէ ձեւացած, մանաւանդ երբ զիտենք որ այդ ատեն պատմական մեծ յեղաշրջումներ ալ տեղի չունեցան. եղան մեծամեծ ընդհարումներ Հռովմայեցւոյ եւ Պարթեւաց, ինչպէս Պարսից եւ Հայոց մէջ, փոփոխակի յաղթութեանց ու պարտութեանց բախտերով, սակայն իւրաքանչիւր պետութեանց սահմանները մեծ փոփոխութիւններ, մանաւանդ տեւական փոփոխութիւններ չկրեցին մինչեւ գրեթէ երրորդ դարուն վերջին յիսնամեան: Ներկայացնելով հոս պատկերացում Reinach-ի դժգոհած աշխարհագրական քարտէզը, ամէն բացատրութենէ աւելի պայծառ կը տեսնենք մեր առջեւ Հայաստանի իրականութիւնը: Դիտենք միայն որ աւելի ձիւղ ըլլալու համար՝ հարկ էր արեւելեան գոգացած կոր զիծը վերածել ուղիղ զիծի, եւ Հայաստանի սահմաններու մէջ դրաւել նաեւ Ատրք-պատականի բաժին մը Ուրմիոյ ծովակին կամ Մարաց (Madiana-յի) լճակին մասովը ուր ունինք զլիսաւորապէս Հեր եւ Ջարեւանդ գաւառները, եւն.: Սակայն այս կէտը յինքեան որ եւ է կարեւորութիւն չունի մեր խնդրոյն ուսումնասիրութեան նկատմամբ. բաւական է որ լաւ նկատենք եւ լաւ միտքերնիս պահենք որ հարաւային երեք նահանգները Osroene Եդեսիայով, Mygdonia Մծրին մայրաքաղաքով եւ Adiabene իր Արբելայով ամբողջական դաւառներն են Հայաստանի⁽⁶⁾:

Կարդանք այժմ ինչ որ կը գրէ Ագաթանգեղոս՝ աչքերնուս առջեւ բռնելով

Reinach-ի դժած սահմանները, հաւաստելու համար երկուքին մէջ ալ ներկայացնում ինչ նոյնութիւնը:

«Եւ այսպէս, կ'ըսէ Ագաթանգեղոս ձիւղ զլիսակարգութեան մէջ, ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչեւ ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն եւ աւետարանութեան. ի Սատաղացւոց քաղաքէն մինչեւ առ աշխարհաւն թաղութեաց, մինչեւ առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասթթաց, մինչեւ ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեան Հայոց, եւ յԱմրացւոց քաղաքէն մինչեւ առ Մծրին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ատրքոց առ Նոր Շիրական երկրաւն, եւ առ Կորդուօք մինչեւ յամուր աշխարհն Մարաց, մինչեւ առ տամբն Մահըրտան իշխանին, մինչեւ յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր դաւետարանութիւն իւր»: Այսպէս ահա Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հովուական քարոզութեան ընթացքը կէտ առ կէտ նոյն է Հայաստանի վերագոյն գծուած պատմական սահմաններուն հետ: Վերագոյն ձժԻ. զլիսակարգութեան մէջ ալ դարձեալ՝ Ս. Լուսաւորչի հետ դէպ ի Կեսարիա ընկերակցող իշխանագուններու կարգին յիշուած ունէինք Անգեղ տան, Աղձնեաց, Կորդուաց, Ծոփաց, Գուգարացւոց, Ռշտունեաց, Մուկաց, Սիւնեաց, Ծաւղէից, Ուտիացւոց, Ջարաւանդ եւ Հեր գաւառի, Մաղխաղութեան տանն եւ Արծրունեաց անունները, Մարգպետութեան, Թագակապ Ասպետութեան, Սպարապետութեան նախարարներու հետ: Նոյնպէս քիչ մը վերջն ալ կ'աւանդէ որ Տրդատ լսելով Կոստանդիա-

նոսի դարձը կ'ուղեւորի անոր շնորհաւորութեան երթալու իր հետ առնելով. «Ի զինուորական կողմանէն՝ զչորեւին դահերէցսն իւրոյ տաճարին, որ բղեալիքն կոչին. զառաջին սահմանակալն ի Նոր Շիրական կողմանէն, եւ զերկրորդ սահմանակալն յԱտրեստանեայց կողմանէն, եւ զերրորդն յԱրուստան կողմանէն, զչորրորդն ի Մասթթաց կողմանէն, զմեծ իշխանն Անգեղ տան, եւ զթագադիր ասպետն եւ զսպարապետն մեծ, եւ զիշխանն Մուկաց, եւ զիշխանն Սիւնեաց, եւ զիշխանն Ռշտունեաց, եւ զիշխանն Մաղխաղութեան տանն, եւ զհաճապն Շահապիւլանի» եւ այլն:

Ագաթանգեղոսի ձայնակից կը հանդիսանայ նաեւ Բուդանդ մասնակի յիշելով այն սահմանակալ նախարարները որոնք ապստամբելով Արշակայ դէմ գնացին յարեցան Պարսից կամ Յունաց: (Դպրութիւն Դ. գլուխ Ծ.): Այսպէս կը յիշատակէ Փաւստոս. «Ջերեսուն եւ զչորս ամս ետուն պատերազմ երկիրս Հայոց ընդ Թագաւորին Պարսից, եւ յետ այնորիկ ձանձրացան պարտեցան լքան աշխատեցան երկրքին կողմանքն: Եւ սկսան սորսել զնալ ի բանակէն Հայոց Թագաւորին. Թողին զիւրեանց արքայն Արշակ: Բայց նախ այսմ զնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին: Նախ բղեալին Աղձնեաց, եւ Նոշիրական բղեալին, եւ Մահեր տանն, եւ Նիհորականն, եւ Դասսունտրէին, եւ ամենայն նախարարութիւն Աղձնեաց, եւ զօրն եւ տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ, եւ չողան կացին առաջի արքային պարսկաց Շապուր. եւ պարսկալ ածէին ի Հայոց կուսէ՝ որ Ջորայն կոչեն, դրունս դնէին. եւ զատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց:

Եւ յետ սորա Գուգարաց բղեալին, եւ յետ սորա Ջորայ գաւառին տէրն, եւ ընդ նոսա Կողբայ գաւառին տէրն, եւ ընդ նոսա Գարդմանաձորոյ տէրն: Եւ որք մօտ էին ի նոսա կողմն այնր ձեռին, որ չուրջ էին զնոքօք, միահաղոյն ապստամբեցին ի

«Բագմավէպ» Նոյեմբեր - Դեկտեմբեր 1939

Թագաւորէն Հայոց Արշակայ. եւ չողան գնացին առաջի կացին Թագաւորին Պարսից Շապուր: Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ, եւ ամուր գաւառն Տմորեաց, եւ ամուր աշխարհն Կորդեաց. ապա եւ տէր գաւառին Կորդուաց չողաւ եկաց առաջի Թագաւորին Պարսից:

Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի Թագաւորէն Հայոց եւ ձեռին իշխանութեանն տանն Հայոց Թագաւորին, որ էր զատրպայական աշխարհաւն, յետս եկաց ի Թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. յետս եկաց յարքայէն Հայոց եւ աշխարհն Կաղբից. եթող զարքայն Հայոց եւ գնաց Սաղամուտ տէրն Անձուեայ, եւ ընդ նմա իշխանն մեծի Ծոփաց. եւ գնացին առ Թագաւորն Յունաց: Միջնաշխարհն մնացեալն յերկուացան յարքայէն, եւ ոչ կամէին լսել Թագաւորին իւրեանց, ոչ մի ինչ իրս՝ զոր նա կամէր: Եւ զձեռեցաւ Թագաւորութիւնն մեծապէս»:

Նոյնպէս (Դպրութիւն Ե. Գլ. Ը-ԺԹ.) պատմելով թէ ինչպէս յետ Պարսից վրայ յաղթութիւն տանելու, «Ապա սկսաւ սպարապետն Մուշեղ ողորել ընդ այնոսիկ որք միանգամ ապստամբեցին ի Թագաւորէն Հայոց» մի առ մի կը յիշատակէ այդ գաւառներու վերստին հպատակութիւնը: «Նախ հարկանէր զտուն Թագաւորին Հայոց, որ յԱտրպայականին էր, զամենայն երկիրն գաւառացն Ատրպատճացն աւերէր, եւ առնոյր զերէր բազում զերութիւն ի նոցանէ եւ զմնացորդսն նուաճէր եւ ի հարկի կացուցանէր, եւ առնոյր զբազումս պատանդս ի նոցանէ»: — «Հարկանէր զապստամբս Նոշիրական աշխարհին... եւ զայս գաւառս ապստամբեալս յարքայէն Հայոց, զԿորդուս եւ զԿորդիս եւ զՏմորիս... եւ զկողմանսն Մարաց, քանզի եւ նոքա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց... զերկիրն Արձախայ... Թափէր (յԱղուանից) բազում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՈւտի, զԾաւղաչն եւ զձորն Գարդմանայ, զԿողթ եւ այլ որ չուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք: Եւ

(6) Պէտք է համարել որ Reinach-ի դժած քարտէսը կը ներկայացնէ Հայաստանի այն վիճակը երբ Տիգրան Մեծի արշաւանքներու հետեւանքով սահմաններն ընդարձակուած էին. որովհետեւ այն պարագային ոչ թէ միայն Մարք-Ատրպետական ամբողջ այլ նաեւ բովանդակ վերին Ատրիք կամ իրեն Անիկեան կայսրութիւն անուամբ ցուցադրուած աշխարհն ալ պէտք էր Հայաստանի պետական սահմաններու մէջ գրաւուէր: Գիտենք թէ ինչպէս այդ գաւառներու ժողովուրդները ինքնայոթար պատուիրակութիւն մը զրկելով զիմեցին Տիգրանայ եւ իրենց ազատութիւնը ենթարկեցին

անոր զերիշխանութեան ազատելու համար յարատեւ ներքին յուզումներէ եւ Սելեւկեանց հարստահարութիւններէ որոնցմէ զգուած էին: Հմտ. նաեւ M. N. Bouillet. — Atlas Universel d'Histoire et de Géographie. Troisième Edition. Paris 1877. ի մասին ժամանակագրութեան (chronologie) p. 112: — «83 - La Syrie, épuisée par les guerres civiles, se donne au Roi d'Arménie Tigrane, sous lequel elle commence à goûter un peu de repos» — «75 - Antiochus l'Asiatique, petit-fils du roi séleucide Antiochus le Cyprien, vient réclamer à Rome la Syrie que gouverne Tigrane, roi d'Arménie»:

զկուր գետ՝ որպէս եւ յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից եւ ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին... խնդրէր զվրէժս յերկրէն Պարսից եւ ի փայտակարան քաղաքէ, փոխանակ զի եւ նոքա նշխանեցին... զփառաւորեանսն հըրաման տայր հանել ի խաչ ի մէջ աշխարհին Վրաց եւ զրդեաշխն Գուգարաց, որ յառաջն ծառայէր թագաւորին Հայոց եւ ապստամբեաց. եւ զհին սահմանսն, որ յառաջն էր լեալ յերկիրն Հայոց եւ ընդ երկիրն Վրաց, որ է ինքն մեծ գետն Կուր, այնուհետեւ յինքն վտարեալ՝ դառնայր անտի... յերկիրն Աղձնեաց, եւ հարկանէր... անտի ի Ծովս մեծ արշաւեցին. եւ նոքա էին ապստամբեալ... Հարկանէր եւ յԱնդեղ տունն զբաղումս, եւ հանէր ընդ սուր: Բայց աշխարհն զի ոստան արքունի լեալ էր վաղ վաղ, բնակիչք զաւառին եւ ինքեանք կային ի հարկի ծառայութեան: Ապա ի դաւառն Անձտայ արշաւէր, եւ հարկանէր Մուշեղ զկողմանս դաւառացն այնոցիկ՝ որ շուրջ էին զնովաւ, քանզի եւ նոքա ապստամբեցին ի թագաւորութեանէն արշաւունեաց... եւ նուաճէր, ի հարկի ծառայութեան թագաւորին Հայոց Պապայ զամենեւեան առ հասարակ կացուցանէր»:

Այսպէս ահա ապստամբութիւնն ամբողջապէս ընկճուած՝ վերստին կը լրանային բովանդակ Հայաստանի սահմանները: Արդ թողլով բոլոր այն դաւառները որոնք հանրաժանօթ են, բայց որոնք այժմ զմեզ չեն հետաքրքրեր, աւելի մօտէն ըստուգենք այն հարաւային դաւառները որոնք կարեւոր են մեր ձեռնարկած խնդրոյն եւ որոնց ստույգ զիրքը թերեւս այնքան ծանօթ չըլլայ ընդհանրութեան. այսպիսիներն են Նոր Ծիրական, Ասորես-

(7) Աղղային Մատենադարան ԾԳ. - Հին Հայոց տեղւոյ անունները, Հայոց աշխարհին պատմական տեղագրութեան մասին ուսումնասիրութիւններով. Գրեց Հ. Հիւրշման - Թարգմանեց Հ. Բ. Պիլեղիկ-ձեան Մի. Ուխտէն - Վիեննա Մի. Տպ. 1907. համտ. էջ 179-184: - Հիւրշմանի վկայութեանց մէջ ուշադրութեան արժանի մասերը երբեմն մեր կողմանէ ստորագրուած են, նոյնպէս բոլորակ

տանեայց, Արուստան կողմանք ըստածներն, ինչպէս Տունն Մահքրտան, Ծաւդէից եւայլն կոչուած իշխանութիւնները, որոնց նկատմամբ պայծառ լոյս կը սփռեն Հիւսիսային հատակից ուսումնասիրութիւնը Հին Հայոց տեղւոյ անունները(7):

Ահա այսպէս կ'ամփոփէ նա վերոյիշեալ դաւառներու սահմաններու նկատմամբ կատարած հետազոտութիւնը: «Փաւստոսի ըսածին նայելով՝ Դ. դարուն Հայաստանի կը վերաբերէին քաղաքականապէս քանի մը սահմանակից երկիրներ, զորոնք Աղձնեաց եւ Կորդուաց հարաւակողմը փնտռելու ենք: Հայաստանի բաժանումէն յառաջ կամ բաժանման առաջ (որ է ըսել Զորորդ Դարու վերջերը եւ Հինդերորդին) Պարսից անցան ասոնք, եւ Հայք վերջէն ալ երբեք Հայաստանի մաս համարած չեն զասոնք»:

27 ա. Նոշիրական տարբեր ընթերցմամբ Նոր շիրական(8). (հարաւային սահման քարոզութեան Հայաստանի ի ձեռն Ս. Գրիգորի) (որուն նկատմամբ զանազան վկայութիւններ կոչելով կը յիշատակէ նաեւ) «անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, եւ հասանէ ի լեռն Զարասպ, եւ անցանէ առ Նոր Ծիրակ երկրան»։ Մար Աբաս առ Սեբէոսի էջ 9. «Թողում ձեզ զամենայն երկիրն Հայոց. եւ յԱսորեոց (Ասորեստանեցոց) կողմանէ՝ զԱրուստան եւ զՆոր Ծիրական մինչեւ ցահմանս Տաճկաց» (Արարացոց)։ Սեբ. 37: Նկատելով որ Արուստան ըսելով Մծբնի շուրջը գտնուող երկիրը կը հասկըցուէր, ըստ այսմ Նորշիրականն էր ըստ Աղաթ. ընդ մէջ Մծբնի - Արուստանի եւ Կորդուաց. ուստի Մծբնի - Արուստանի արեւելակողմը»։ (Այսպէս նաեւ ծանօթութեան մէջ կը զիտէ հետեւեալները)։

Փակագիծները: Կոչումներն ընդհանրապէս կտրատելով միմիայն կարեւոր կէտերը քաղելով կատարած ենք համաօտոտութեան համար: Հետաքրքրուողը կրնան դիմել ուղղակի վերոյիշեալ հայերէն թարգմանութեան եւ կամ գերմաներէն ընդգրկին:

(8) Նո կամ Նոր - Ծիրական, թերեւս Ni-zir, Նա-շիր = Ni-zir լեռն արձանագրութեանց (Maspero քարտէզ II) ուստի հոսի վերին Զապ:

«Մծբնի քաղաքը 363ին Յովհաննոս՝ Ծաւուհին տուաւ (Խաղաղութեան դաշանց մէջ Յովհաննոս գրած էր «Ետու քեզ զՆորմին քաղաք որ է յԱրուստանի եւ զՄիջագետս Աղղոց» Փաւստ.)։ Ե Մծբնի նաեւ 591ին Պարսից ձեռքը մնաց, երբ արեւմտեան Արուստան Հռովմայեցոց անցաւ: Հոս Արուստան՝ Մծբնայ արեւմտակողմը գտնուող երկիրն է: Ասորիք՝ «Միջագետաց անապատ մասն՝ ուր արաբացիք կը բնակին եւ որ Հռոմէն. պետութեան կը վերաբերէ», ուստի Մծբնայ արեւմտակողմը գտնուող երկիրը՝ կ'անուանեն Aram, իսկ Bed Aramaye կը կոչեն պարսկական բաժինն, այս է Մծբնն ու Մծբնայ արեւելեան կողմը գտնուող երկիրը մինչեւ Տիրակա»:

27 գ. Մահկերտան, տունն Մահքրտան իշխանին. Արքեղայի եպարքութեան քեմերէն իբր մին յիշուած 410ին. (Bed Nuhadra, Bed Dasen եւն. թեմերու հետ): Այս երկիրն քաղաքականօրէն Նոշիրական կը վերաբերէր, եկեղեցականօրէն՝ քիչ մը յառաջ յիշուած տեղւոյն համեմատ՝ Արքեղայի եպարքութեան եւ ըստ Աղաթանդեղեայ էր Մարաց եւ Ասորպատականի մէջ: Մարքուարտ (Երանշ. 24) այս երկիրն Ai-Mairdan ըստած քրտական ցեղին կողմերը կը փնտռէ: Ես կը կարծեմ թէ հարկ է այս երկիրն աւելի Հաբաւ - Արեւելեան կողմն փնտռել(9):

27 դ. 27 ե. Աղձնիք, Կորդուք, Ծաւդէի եւ դասն. ասոր. Bed Dasen, Bed Mahgert եւն. թեմերու հետ յիշուած իբր

(9) Մահքրտան տան կամ իշխանին հետ թերեւս անտեղի չըլլայ յարաբերութիւն մը նշմարել նաեւ ընդմէջ Խորենացոյ «Առ Սահակ Արծրունի» թուղթին մէջ յիշուած Մաքնալարին, որուն քոյրը Մարթա կը կարգուի իբրեւ երրորդ մեծաւոր Ս. Բարթոլոմէոսի հինաւ շրջոց Վանքի կուսանաց: (Հմմտ. Զամչեան - Պատմութիւն Հայոց. Հատ. Ա. էջ 297-8):

(10) Հիւսիսային կը յիշատակէ տակաւին ըստ Chabot-ի DSYN Մոսուլի նահանգին մէջ եւ Dasin գաւառ մը մեծ Զարի արեւմտակողմը Ամասիէի եւ Գարա լեռանց կողմերը ըստ Hoffmann-ի: Հոս կ'արժէ յիշատակել նաեւ ինչ որ Հ. Ալիշան իր Տեղագիր Հայոց Մեծաց ուսումնասիրութեան մէջ, այս դաւառներու հետ յարակից Նիհորական եւ Ամասիէի աշխարհագրական զերբերուն նկատմամբ

մին Արքեղայի եպարքութեան թեմերէն: Մաքնիք լա. Zabdicena Տիրակաի Արեւմտեան կողմն էր: «Մծբնայ եպարքութիւնը՝ Arzon, Quardu, Bed Zawdai թեմերով» Hartmann եւն(10):

Հուսկ կարեւոր վկայութիւն մը այս դաւառներու աշխարհագրական զիրքերը ըստուգելու համար կ'ընծայէ մեզ նոյնպէս Բարդէն Կաթողիկոսի հաւաքական թուղթը(11), ուղղուած Պարսկաստանի Ուղղափառաց, ուր կը յիշուին այսպէս. «Եւ որ այլ սուրբ հաւատացեալ քրիստոնեայք յԱսորեստան ի Մծբնն մահանգ... եւ այլ հաւատացեալ քրիստոնեայք, Նոշիրական ի Նիհուէ մահանգ», ուր Մծբնայ նահանգը կը նոյնանայ Ասորեստանի հետ եւ Նոշիրականը Նիհուէի Նահանգին: Աստի փոքրիկ չփոթութիւն մը կը ծագի Արուստան եւ Ասորեստան (կամ Ասորիք) յորջորջուած դաւառներու զիրքին նկատմամբ, մանաւանդ որ ոմանք այս երկու անունները կ'առնեն իբրեւ մին միւսին համապատասխան: Սակայն շատ որոշ է Աղաթանդեղոսի բացատրութիւնը, երբ չորս սահմանակալ դահերէց բղեաշխները կը զանազանէ «Նոր Ծիրական կողմանէն, յԱսորեստանեայց կողմանէն եւ յԱրուստան կողմանէն, չորրորդն ի Մասթթաց կողմանէն»: Ուստի կը համարինք աւելի ճիշտ ըլլալ Ասորեստան անունը հասկընալով յատուկ Մծբնայ նահանգին (ինչպէս Նոր Ծիրականը Նիհուէի, այսինքն է՝ Աղիարէնի) եւ Արուստանը՝ զէպ արեւմուտք Ոսրոյնաց կողմը, ուր արաբացիք

կը գրէ. «Հարաւային արեւելեան մասն Քրդաստանի Բեվանդը կոչի, եւ է դաւառ առանձին ընդ կուսակալութեամբ Մուսուլի, եւ կայ յեղր սահմանաց աշխարհին Հայոց, երբեմն ընդ սոցա ձեռամբ զբաւեալ ի հնուն... յորոց ելից կան բարձրաբերձ եւ պարաւոր լեռներ... ի հնուն Զակրոս կոչեցեալ լեռինք եւ Նիհորական, առ որով եւ Նիհորական երկիր Մարզ Հայոց» (թ. 100 էջ 56). - «Միջակողմն կամ հարաւակողմն հայկական Քրդաստանի կոչի Պահլիման, յորում դաւառ երեւելի է Ամէտիէ, ընդ մէջ Խաբուրայ եւ մեծին Զապայ, քաղաքն համանունն որ Նիհորական կոչի, ի լեռնավայրի 4000 բարձու»: (թ. 98 էջ 55):

(11) Սահակ Մեսրոպեան Մատենադարան. Ե. Գիրք Թղթոց. - Մատենադարանի Նախնեաց. - Թիֆլիս 1909. էջ 41:

ժողովուրդը մը կ'ապրէր եւ թագաւորներ կ'իշխէին: Այս Ոսրոյենաց զաւառին նըկատմամբ Ազաթանդեղոսի լուծութիւնը Լուսաւորչեան քարոզութեան ուղեղիծին մէջ, եթէ մոռացութեան արդիւնք չէ կամ գրչագրաց խանգարում, դիւրաւ կը մեկնուի այնու որ Լուսաւորչայ աւետարանութեան ժամանակ Եդեսիա Հռովմայեցւոյ կը պատկանէր, ինչպէս հաւաստի է 297ին ընդ մէջ Պարսից Ներսէս թագաւորին եւ Դիոկղետիանոսի փոխանորդ Գաղերիոս կեսարի կատարուած նոր դաշնագրութեան զօրութեամբ. «296, Narsès, roi des Perses, envahit l'Arménie et la Mésopotamie. — Dioclétien se retire en Egypte et appelle Galérius en Syrie. — 297. Galérius est défait par les Perses. Entre Callinique et Carrhes. — Il se rend auprès de Dioclétien qui le reçoit avec mépris. Il se met à la tête d'une nouvelle armée, entre en Arménie, s'avance jusqu'à Nisibe et gagne une grande victoire sur Narsès. — Traité de paix; les Perses cèdent, outre la Mésopotamie, 5 provinces, l'Intérène, la Sophène, l'Arzacène, la Carduène et la Zabdicène. — Tiridate est remplacé sur le tron d'Arménie. — Le Tigre devient limite de l'empire»⁽¹²⁾. Միւնոյն քաղաքական կացութիւնը կը հաստատեն նաեւ զանազան մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները, որոնք Դիոկղետիանոսի հալածանքի միջոց նահատակուեցան⁽¹³⁾: Սակայն այս վերջին վայրկեանի կատարուած փոփոխութիւնները կարող չեն Եդեսիոյ վրայէն ջնջել Հայաստանի խորատու դրոշմը՝ դարերով կնքուած: Գիտենք որ տակաւին գրեթէ դարով մը վերջն ալ Պապ Վաղէսէն կը պահանջէր զայն, ինչպէս

(12) M. N. Bouillet. — Atlas Universelle d'Histoire et de Géographie. II.e édit. 1877 Paris p. 128. Dreyss. — Chronologie Universelle III.e édit. 1864 Paris p. 155. «Dioclétien recueille par le traité de Nisibe le fruit des guerres heureuses de Galérius contre les Perses les limites d'Orient ne seront jamais portées plus loin, les Perses cédaient outre la Mésopotamie cinq province, transtigritaines».

(13) Այսպէս օրինակի համար վկայաբանութիւն նահատակութեան Սրբոց Գուրգիսայ եւ Սամոնասի Եդեսացի մարտիրոսաց եւ Արիբայ սարկաւազին: Հմմտ. Աւգերեան. Լիակատար վարք եւ

կը վկայէ Փաւստոս Բուզանդացին. «Եւ առաքէր հրեշտակս առ թագաւորն Յունաց, եթէ Կեսարիաւ հետ եւ տասն քաղաք մեր լեալ է, արդ ի բաց տուր եւ զՈւռհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց. արդ եթէ ոչ կամիս խանդար ինչ առնել, տուր ի բաց. ապա թէ ոչ, կուրիմք մեծաւ պատերազմաւ»: (Դպ. Ե. ԼԲ): Ծանօթ է նոյնպէս թէ ինչպէս Եւսեբիոսի յիշած Մաքսիմինոսի պատերազմն ընդդէմ Հայոց, որոնք կուռեցան ի պաշտպանութիւն քրիստոնէական հաւատքին, Գեր. Տիւլէն կը համարի իբրեւ դէպք մը որ ոչ թէ բուն Հայաստանի կը վերաբերի, այլ այն հարաւային զաւառներու կամ Տիգրիսեան նահանգներու ուր հայ քրիստոնէայ նախարարութիւններ կամ իշխաններ կը տիրապետէին⁽¹⁴⁾: «Դիոկղետիանոսի և Գաղերիոսի կողմանէ Պարսից դէմ մղուած վերջին պատերազմէն ետքը, կարգադրուած էր, որ Տիգրիսի եւ Վանայ լճին միջեւ գտնուած հայկական նախարարութիւններէն ոմանք անջատուելով Հայոց թագաւորութենէն, հռովմայեցի ինքնակալին իշխանութեան տակ դրուին: Այս երկիրն, որ ապա ուրիշ պատերազմաց հետեւութեամբ տկարացաւ, մինչեւ Յուստինիանու ժամանակներն առանձին դիրք մը պահեց: Դրացի նահանգներուն հետ չմիացուեցաւ, այլ տեսակ մը հայկական մարդ մը կազմեց, որ յառաջուան պէս իրարու յաջորդող սատրապներէ կը կառավարուէր՝ պահելով իւր սովորութիւնները, իրաւունքն ու կրօնական եւ այլ կարգերը⁽¹⁵⁾: (Մոմսէն Հռոմ. Պատմ. Ե.): Մի միակ փոփոխութիւնն, որ տեղի ունեցաւ, ա՛յն է որ երկրին բնիկ իշխան-

վկայաբանութիւնք Սրբոց. Հատոր Ը. էջ 436, 443 եւ 444-458:

(14) Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ. 1910:

(15) Այս դաւաններու նկատմամբ կ'արժէ յիշատակել ինչ որ Հիւլիանոս վերոյիշեալ Հիմ Հայոց Տեղւոյ Անունները ուսումնասիրութեան մէջ կը գրէ Յուստինիանոս կայսեր 536ին կատարած Հայկական զաւառներու նոր բաժանումը քննելով, ուր ասոնց միութեան յատուկ անունակոչումն ալ կը յիշէ իբրեւ «Ազգաց երկիր կամ Նահանգ». — Հմմտ. էջ 38-43. «Չորրորդ Հայք որ կազմուած էր ազգաց երկիրն... վերջինը՝ Հռովմայ անցած միջոցին՝

ները փոխանակ քաղաքականապէս Հայոց թագաւորէն կառավարուելու, հռոմայեցի ինքնակալէն կը կառավարուէին: Այս նոր յարաբերութիւնները նուիրագործուեցան 297ին»⁽¹⁶⁾:

Որքան որ չենք կրնար համաձայնիլ այս ուսումնասիրութեան մէջ հռչակաւոր եւ եկեղեցւոյ հին պատմութեան խորապէս հմուտ հեղինակիւ հանած հետեւութեանց, Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան քարոզուելուն նկատմամբ առաքելական ժամանակներէն ի վեր, ինչ որ ինքը չընդունիր, (որովհետեւ այսօրուան մեղի հասած վաւերագիրներ տակաւին անձանթ էին իրեն), թանկագին է մեղի համար վերոյիշեալ դիտողութիւնը հարաւային նահանգներու Հայաստանի պետութեան հետ ունեցած յարաբերութեանց նկատմամբ: Գեր. Տիւլէն արդէն յառաջագոյն ալ այս տեսակէտով շատ պարզ արտայայտուած էր, երբ հետազօտելով Կոստանդինեան աւանդութեանց հայրենիքն ու ծագումը, եւ չկարենալով որոշապէս վճռել թէ արդեօք Հայաստանի՞ն կը պատկանին անոնք թէ Ասորոց, հետեւեալ ձեւով կը բաւականանայ. Je n'entend pas dire par là que la première origine de cette histoire doive être placée en Arménie plutôt que dans la Syrie Mésopotamienne. Ces deux pays sont si voisins, les légendes ont si souvent passé de l'un à l'autre, Edesse et Nisibe ont toujours eu tant de rapport avec l'Arménie, qu'il est difficile de faire ici un départ exact»⁽¹⁷⁾.

Հուսկ վերջին վկայութիւն մ'ալ կը բերէ մեզ Սեբէոս (ինչպէս անցողակի տեսանք Հիւլիանոսի վկայութեան մէջ), յիշելով

Վահրամայ առ Մուշեղ գրածը, անոր օգնութիւնը խնդրելով ընդդէմ Խոսրովայ, ուր կը խոստանայ այսպէս. «Թողում ձեզ դամենայն երկիրն Հայոց մինչեւ ցկապկոհ (Կաւկաս) եւ ցղուռն Աղուանից, եւ յԱսորոց կողմանէն զԱրուստտան եւ զՆոր Ծիրական մինչեւ ցսահման Տաճկաց, զի առ նախնեօքն իսկ ձեզ լեալ է, եւ ընդ արեւմուտս մինչեւ ցկեսարիա Կապադովկացւոց» (զլ. Բ. էջ 57): Իսկ Խոսրով իր կարգին յառաջագոյն առ Մօրիկ կայսր գրած էր, իբր հաշտութեան պայման եւ օգնութիւն խնդրելով. «Տաց քեզ զկողմանս զԱսորոց՝ զԱրուստտան ամենայն մինչեւ ի Մծբին քաղաք» (զլ. Բ. էջ 33): Այս յետին վկայութիւնը կը հաստատէ մեր վերագոյն գրած բացատրութիւնը Արուստտանի աշխարհագրական դիրքին նկատմամբ եւ կը հերքէ ոմանց կարծիքը (յորս նաեւ Christensen: L'Iran sous les Sassanides. p. 308 note 2. «Arvastan (Beth Arbaye) entre Nisibe et le Tigre») որ Արուստտան զաւառը կը տեղաւորեն ընդ մէջ Մծբինայ եւ Տիգրիսի:

Այսքանը բաւական (եւ անշուշտ քան զբաւականն ալ աւելի) համարելով Հայաստանի հարաւային սահմանները ուրուագծելու համար, եւ յետ այսպէս հիմնապէս ցուցնելու որ այս հարաւային երեք նահանգները Osroene Եդեսիայով, Mygdonia Մծբին մայրաքաղաքով եւ Adiabene իր Արբէլայով, ամբողջական դաւաններն են Հայաստանի, անցնինք նկատել արեւմտեան սահմաններն ալ, այն է ընդհանրապէս Փոքր Հայք կամ Հայաստան յորջորջուած զաւառները⁽¹⁸⁾:

nene եւ Բալահովիտ = Balabitenene):

(16) Mélanges Nicole. p. 105-109. L. Duchesne. — L'Arménie chrétienne dans l'Histoire Ecclésiastique d'Eusèbe. Ըստ թարգմանութեան Հ. Պ. Ֆեր-հաթեանի. Հանդէս Ամսօրեայ. 1910 էջ 268-271:

(17) Le Liber Pontificalis. — Texte — Introduction et commentaire par l'abbé L. Duchesne. Paris 1886. Tome Premier p. CXVIII note.

(18) Չանցառու Համարուելու համար յիշենք հուսկ ինչ որ Հ. Ալիշան Տեղագիր Հայոց Մեծաց աշխարհագրական ուսումնասիրութեան մէջ կը գրէ Ուրմիոյ լճին եւ Ատրպատական զաւառին նկատմամբ (թ. 110) «Ծովն զորոյ զարեւմտեան,

մնացած էր իւր հինգ բնիկ նախարարներուն կառավարութեան տակ, որոնց իշխանութիւնն ու պաշտօնը ցկեանս էր եւ իրենց բնտանեաց մէջ ժառանգական: Ասոնք կայսրէն պատուանշաններ ընդունեցան, բայց իրենց տրամադրութեանը տակ հռովմէական զօրք չունէին, այլ լոկ իրենց մարդիկը, եւ Հայոց թագաւորին հարկատուներն էին քանի որ Հայոց թագաւորութիւնը կը տեւէր: Güterbock էջ 38»: — «Ըստ այսմ Դ. Հայքը 536ին իր մէջ կը ընդգրկէր հետեւեալ վեց հայկական զաւառները. Ծոփք Ծահեայ (կամ Ծահունոյ) = Sophene, Անգեղ-տուն = Ingilene, Մեծ Ծոփք = Saphanene, Անձիտ = Anzitene, Հալտանք = Astia-

Ըսենք անցողակի նաեւ որ ցեղադիրտա-
կան կամ ազգազրական տեսակէտով հե-
տադոտել Հայոց ծաւալումը բնիկ բար-
ձրաւանդակէն դէպի վար հարաւային կամ
արեւմտեան սահմաններու ուղղութեամբ՝
մեր յառաջադիր նպատակէն դուրս է։
Նոյնպէս չենք ուզեր մխրճիլ կնճռոտ եւ
անլուծանելի աւելորդ խնդրոց մէջ թէ հայ
ազգն ի՞նչ ցեղական համեմատութիւններ
ունի մերձակայ դաւառներու ժողովրդա-
կան տարրերու հետ։ Դարձեալ աննպա-
տակ է մեզի համար քննել թէ Հայք ար-
դեօք ինքնաբուն (autoctone) ժողովուրդ
մ'են իրենց հայրենիք Հայաստանին, թէ
ընդ հակառակն եղած են դաղթական աս-
պատակողներու հրոսախումբ մը. եւ կամ
թէ նախապատմական դարաշրջաններու
մէջ ի՞նչ ուղղութեամբ քալած է Արմէն
կամ Հայ յորջորջուած ցեղային հոսանքը,

զհարաւային եւ զհիւսիսային կողմանս տեղադրե-
ցաք Որմիա կոչեցեալ ի հասարակածի յանուն Որմի
քաղաքի Սպաւտա (Մարքուարտ Երանշ. 143 յն.
Καπαδοα այսպէս կարդալու է եւ Ստրաբոնի
Σπαδοα հմմտ. Հիւսիսային Հիւսիս Հայոց Տեղւոյ
Անունները էջ 362) եւ Մարտեան ի Յունաց Նախ-
նեաց եւ ի մերոցն Ծով Կապուտան. եւ յարեւե-
լեայց օտարաց Ծով Հայոց (Տէրիայի-էրմէնիստան)
ընդ մէջ Պարսկահայոց եւ Ատրպետականի ձգի»։
(Թ. 111). «Արեւելակողմն ծովուն Որմիոյ ցտահ-
մանս Կիլանաց առ Կազրից ծովուն է բուն նահանգն
Ատրպետական... այն ինքն է հին աշխարհն Մարաց
կամ Մեծ Մարք, քանզի եւ Ատրպետական մասն
համարէր նորին եւ Փոքր կոչէր Մարք. այլ զի
մերթ ընդ ձեռամբ նոցա եւ մերթ Հայոցս նուաճէր,
կամ կէս սորա եւ կէս նորա, վասն այն եւ կոչէր
Ատրպետական Հայոց եւ Ատրպետական Մարաց,
եւ այս յաւուրը Հայկազանց մերոց ցվերջկոյս Դ.

Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք, թէ՛ ընդհա-
կառակն Արեւմուտքէն դէպի Արեւելք։
Մեզ համար կը բաւէ հաւաստի ստուգու-
թեամբ ճանչնալ որ մեր հետադոտած
խնդրոյն ժամանակամիջոցին Հայաստանի
հարաւային եւ արեւմտեան սահմաններու
այս կամ այն դաւառները իսկապէս կը
պատկանէին, ինչպէս տեսանք վերեւ, հայ
քաղաքական պետութեան եւ թէ հոն բնա-
կող ժողովուրդը՝ եթէ ոչ ամբողջու-
թեամբ, այլ գէթ գերակշիռ մեծամասնու-
թեամբ հայ ցեղի պատկանող ժողովուրդ
մ'էր, թէպէտ եւ լեզուական բարբառը դա-
նազան դաւառներու մէջ, մերձակայ օտար
պետութեանց կամ տարրերու յաղգեցու-
թեամբ, պարսկական էր կամ ասորական
եւ կամ յունական էր եւ հայերէնը չէր որ
կը տիրապետէր հոն։

(Շարունակելի)

Հ. Յ. ԱԻԳՆԻ

ՓԼՈՐԵՆՏԻՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

ՀԻՆԳՆԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

(շար. տե'ս «Բազմալեզ» 1939 էջ 153 - 163)

ԱՂԱՐԻՐՆԵՐ

- Հ. Միքայէլ Զամչեան. — Պատմութիւն Հայոց. հատ. դ. Վենետիկ 1786:
Աղեքսանդր Վ. Պալմեան. — Պատմութիւն Կաթողիկէ Վարդապետութեան ի Հայս.
Վիէննա 1878:
Կարապետ Կոստանեանց. — Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր Տաղերը. Վաղարշապատ 1898:
— Թուրքա Մեծորեցու Յիշատակարանը. Թիֆլիս 1892:
JOH. MANSI. — Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. tomus 30.
Venetiis 1792.
EDM. MARTENE. — Veterum Scriptorum et monumentorum... collectio. Paris. vol. 8.
E. CECCONI — Studi storici sul Concilio di Firenze. Parte I. Documenti. Firenze 1869.
JOH. HARDUIN. — Conciliorum collectio. vol. 9.
OD. RAYNALDUS. — Annales Ecclesiastici. tom. 9. Lucae 1752.

Յօդուածիս նախորդ մասին մէջ տեսանք
Յոյն-Լատին բանակցութիւնները եւ յոյն
Եկեղեցւոյ վերստին միութիւնը Լատին
Եկեղեցւոյն հետ։

Բայց պէտք է որ յստակօրէն եւ ամբող-
ջապէս ըմբռնենք Միութիւն բառին իմաս-
տը։ Յոյն Եկեղեցին միանալով, աւելի
ճիշտ միաբանելով Լատին եկեղեցւոյ հետ,
չկորսնցուց ոչ մէկ տեսակէտ իր արեւե-
լեան բնոյթէն, չկորսնցուց արեւելեան
ժողովուրդի մը հոգեբանութեան ու սո-
վորոյթներուն յատուկ ոչ մէկ իրաւունք
կամ առանձնաշնորհութիւն, պահեց իր
Նախնեաց բոլոր հարազատ դաւանութիւ-
նը, իր պաշտամունքը ու ծէսը բոլոր կող-
մերով։ Այլ Յոյն-Լատին Միութիւնը դո-
յացաւ Դաւանաբանական հիմերու վրայ,
որոնց նկատմամբ հինէն ի վեր Յոյն եկե-
ղեցւոյ Հայրերը ու Վարդապետները ար-
դէն համաձայն էին Լատին եկեղեցւոյ
Հայրերուն հետ եւ իրրեւ սուրբեր կը
պաշտուէին լատիններէն. այս համաձայ-
նութիւնը այնքան որոշ էր, ինչպէս տե-
սանք, որ «Եթէ Լատին Հայրերը մոլորեալ
են, մոլորեալ են նաեւ Յոյն Հայրերը,
որովհետեւ նոյն դաւանութիւնը կը վար-

դապետեն» ըսած էր յոյն եկեղեցւոյ մե-
ծագոյն դէմքերէն մէկը։

Բայց հետագայ դարերու մէջ յոյն ա-
ղանդաւորներ իրենց մոլար ուսուցումնե-
րուն ճշմարիտի երեւոյթ եւ արդարացում
տալու համար, այդ Նախնի Հայրերը ի-
րենց փաստարկութեան ուղեցին կանչել եւ
անոնց մասին կազմած իրենց սխալ ըմբռ-
նումները ժողովուրդին աւանդեցին իրրեւ
Յոյն եկեղեցւոյ հարազատ վարդապետու-
թիւն։

Արդ, երկու կողմէն մերժուելով այդ
անհարազատ եւ հետագային հնարուած
մոլար վարդապետութիւնները, Միութիւ-
նը չուտով դոյացաւ։ Արդէն յիշեցինք
ընդհանուր դիժերով, որ հետագայ բաժա-
նումին գլուխները ի՞նչ տեսակի մարդիկ
էին կեանքի մէջ եւ բաժանում ուղեւուն
պատճառները ոչ թէ դաւանական դժուա-
րութիւններ, այլ անձնական ու մարդկա-
յին տեսակէտներ էին։

Ի հարկէ ճակատագրական արժէք ունե-
ցող նման գործառնութեանց մէջ բազմա-
թիւ տեսակէտներու մէջ ձեռնհաս եւ ան-
շահախնդիր անձնաւորութիւններ ու մաս-
նազէտներ կը պահանջուին, մանաւանդ